

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ 1850—1860-Ա.ԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

XIX դարի 50—60-ական թվականներին տնտեսական ու քաղաքական բնույթի փոփոխություններով պայմանավորված լուրջ տեղաշարժեր կատարվեցին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Համառուական և համանվրոպական ազգային-ազատագրական, հեղափոխական շարժման վերելքը լայն արձագանք գտավ հայ իրականության մեջ:

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին մեծապես նպաստեց տնտեսական կյանքի առաջընթացին, Արևելյան Հայաստանում և ողջ երկրամասում հայ դանդաղների համախմբմանը: Արտադրողական ուժերի զարգացմանը զուգընթաց աճեց բնակչության ընդհանուր կենսամակարդակը, որոշ օրինականություն հաստատվեց երբեմնի ֆեոդալական անիշխանության զոհ դարձած երկրում: Ընդլայնվեցին գյուղի և քաղաքի առևտրական կապերը, անհամեմատ ուժեղացան տնտեսական, մշակութային ու գաղափարական շրփումները Ռուսաստանի հետ՝ նպաստելով արտադրողական ուժերի և մշակութի զարգացմանը:

Կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորումը, քաղաքային կյանքի աշխուժացումը, գյուղացիության շերտավորման խորացումը, համբարությունների քայքայումը և այդ հոգի վրա արհեստավորական դասի ըմբոստացումը պարզորոշ երևան հանեցին սոցիալական ներհակությունների սրբումը և համապատասխան արձագանք գտան դասակարգային փոխհարաբերությունների մեջ:

Նկատելի տեղաշարժեր կատարվեցին նաև արևմտահայության սոցիալտնտեսական կյանքում և որոշակի նախապայմաններ ստեղծվեցին բուրժուական հարաբերությունների մասնակի զարգացման համար: Դրանց նպաստեցին կենտրոնախույս ուժերի ունչացումը և այլազգի առևտրական բուրժուազիայի գործունեության առժամանակյա հովանավորումը: Հատկապես ղգալի աշխուժություն դրսևորեց հայ միջնորդ-առևտրականների դասը, որի կապերն Արևմուտքի հետ նպաստեցին նրա կողմից եվրոպական ազատամտական գաղափարների որդեգրմանը և շահագրգռեցին նրան մտահոգվելու Օսմանյան կայսրության մեջ անցկացվելիք բարեփոխումների հարցով:

Այս ժամանակահատվածում որոշ զարգացում ապրեցին նաև բուն Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները՝ Վանը, Կարինը, Եվդոկիան, Սեբաստիան, Բաղեշը և այլն։ Այստեղ ձևավորվեց իր շահագրգռություններով հայրենի բնաշխարհի հետ կապված գավառահայ առևտրա-արդյունագործական դասը, որը պայքար ծավալեց եվրոպական գործարանային արտադրանքների մրցակցության դեմ։

Հայաստանի երկու հատվածներում և գաղութահայ իրականության մեջ տեղի ունեցող այս բոլոր տեղաշարժերն ու երևույթներն էլ պայմանավորեցին անցյալ դարի 50—60-ական թթ. դասակարգային հարաբերությունների և շահագրգռությունների բյուրեղացումը, հասարակական-քաղաքական հոսանքների երևան գալը և նրանց որոշակի սահմանազատումը։

Հայ իրականության մեջ դեռևս իր բավական ազդեցիկ դիրքերը պահպանած հոգևորականությունը՝ դաշնակցած արևելահայ աղայական և արևմտահայ ամիրայական վերնախավին, ամեն կերպ ջանում էր խոչընդոտել պատմության առաջընթացը և դրանով իսկ դառնում էր իրենց դարն ապրած ֆեոդալական հարաբերությունների և միջնադարյան կաստայականության ջատագով։

Այս հողի վրա ձևավորվեց կղերա-աղայական հոսանքը արևելահայ և կղերա-ամիրայականը՝ արևմտահայ իրականության մեջ, որոնք պաշտպանում էին գրաբարն՝ ընդդեմ աշխարհաբարի, ֆեոդալական միապետությունը՝ ընդդեմ բուրժուական հանրապետության, կրոնական մեռյալ դոգմաները՝ ընդդեմ լուսավորականության, դրանով իսկ արգելափակելով ազգային-ազատագրական շարժման ու նրա գաղափարաբանների ուղին։ Սակայն ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայման, կապիտալիզմի զարգացման և բուրժուական լիբերալիզմի, հատկապես հեղափոխական դեմոկրատիայի ասպարեզ գալով այդ հոսանքը շուտով կորցրեց իր ազդեցությունը՝ իբրև հասարակական մտքի ուղույն ուղղություն։

Ժամանակաշրջանի մյուս՝ ազգային-պահպանողական հոսանքը ծնունդ առավ որպես անմիջական հետևանք այն պայքարի, որ հարկադրված էին մղել տեղական մասն արդյունաբերողներն ու վաճառականները արտասահմանյան կապիտալի և գործարանային արտադրանքի մրցակցության դեմ, հանուն իրենց գոյատևության։ Ազգային արժեքների պահպանման և զարգացման մեջ տեսնելով իրենց ապագայի ողջ կովանը, ազգային-պահպանողականներն ընդառաջում էին հայկական տնտեսական ու մշակութային կյանքի մասնակի «եվրոպականացմանը», ազգային կյանքի առաջընթացին։ Նրանց պահպանողականությունը անշարժության ու լճացման քարոզ չէր, այլ ազգային յուրահատկության պահպանության հորդոր։ Նրանք կողմնակից էին հայ եկեղեցու ավանդական ծեսերի բարեփոխությանը, պաշտպանում էին աշխարհաբարը՝ գրաբարի հիմքի վրա, սեփական լեզուն, եկեղեցին և ազգությունը ջանում փրկել օտարակալ տերությունների ուժացման քաղաքականությունից։

Դարամիջին ձևավորվեց առևտրա-արդյունաբերական հայ բուրժուազիան և այն ներկայացնող լիբերալ-բուրժուական հոսանքը։ Արևմտահայ լիբերալներն հիմնականում արտահայտում էին կոմպրոմիսական բուրժուա-

դիպյի շահերը, իսկ արեւելահայ լիբերալները՝ կոմկասահայ առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի շահախնդրությունները:

Լիբերալ-բուրժուական հոսանքը պայքար է ծավալում ֆեոդալական հասարակարգի պաշտպանների դեմ, ձգտում հաստատել բուրժուական կարգեր, գրաբարը փոխարինել աշխարհաբարով, զարկ տալ աշխարհիկ գրականությանը, ժողովրդի լուսավորությանը, նոր դպրոցի հաստատմանը, գիտության զարգացմանը: Լիբերալ-բուրժուական հոսանքը հետամտում էր հայ բուրժուազիայի տնտեսական, քաղաքական ու գաղափարական դիրքերի հաստատմանը Հայաստանում: Ժողովրդին իր կողմը գրավելու համար նրանք խոսում էին ողջ ազգի անունից, երբեմն առաջադրելով նաև այնպիսի խնդիրներ, որոնք իրոք ունեին ժողովրդական պատ բովանդակություն: Սակայն «լիբերալները եղել են և մնում են բուրժուազիայի գաղափարախոսները,—գրում էր Վ. Ի. Լենինը,— որը չի կարող հաշտվել ճորտատիրության հետ, բայց որը վախենում է հեղափոխությունից, վախենում է մասսաների շարժումից, մի շարժում, որն ընդունակ է տապալելու միապետությունը և ոչնչացնելու կալվածատերերի իշխանությունը: Այդ պատճառով էլ լիբերալները սահմանափակվում են «ռեֆորմների համար մղվող պայքարով», «իրավունքների համար մղվող պայքարով», այսինքն՝ իշխանության բաժանումով ճորտատերերի և բուրժուազիայի միջև»:

Հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ ամենաառաջավոր ուղղությունը հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքն էր, որը զինվորագրվեց ռուս հեղափոխական-դեմոկրատական շարժմանը, դարձավ նրա ջոկատներից մեկը և պայքարի մարտադրող պարզեց ոչ միայն ցարական ու սուլթանական միապետական վարչակարգի, այլ ֆեոդալիզմի պաշտպանների ու հաշտվողական լիբերալների դեմ: Մ. Նալբանդյանի գլխավորած այս հոսանքը, արտահայտելով աշխատավորական լայն խավերի շահերը, ձգտում էր ոչ միայն հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրությանը, այլև գյուղացիությանը, հողով բավարարելուն և նրա սոցիալական ազատագրությանը:

Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ հայ իրականության մեջ հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը մինչև մարքսիստական գաղափարախոսության տարածումը մնում էր այն միակ հոսանքը, որը զորեղ ազդեցություն էր գործում ժողովրդական զանգվածների վրա և ձգտում հեղափոխական շարժման միջոցով լուծել թե՛ ազգային և թե՛ ազրարային հարցերը:

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

1. ԿՂԵՐԱ-ԱՂԱՅԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած պատմության բեմահարթակում բախվում էին ցարիզմի հետ կապված կղերա-աղայական ռեակցիան և ժողովրդական շահերը պաշտպանող արեւելահայ դեմոկրատիան, որը սկսում էր դիմադրել ցարիզմի սահմանած գաղութային ռեժիմին և պայքարել սոցիա-

լական ու ազգային-ազատագրական խնդիրների կենսագործման համար: Միակողմանի կլինեն, սակայն, ի սկզբանե կղերա-աղայական հոսանքի ներկայացուցիչներին դիտել իրրև միջնադարյան ֆեոդալական գաղափարախոսության ջատագովներ: Հայտնի է, որ այդ հոսանքի ներկայացուցիչներն Աշտարակեցին և Խ. Լազարյանը ոչ միայն զգալի դեր խաղացին Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու գործում, այլև դարձան Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի և Մոսկվայի Լազարյան համարանի հիմնադիրներ, ռուսական կողմնորոշման ջատագովներ:

Իրադրությունը փոխվեց 40-ական թթ. սկսած: Չնայած ցարիզմը չարդարացրեց հայ իշխող վերնախավերի բոլոր սպասելիքները, նրանք, սակայն, ի վերջո գոհացան իրենց տրված արտոնություններով ու առանձնաշնորհումներով և չէին բաժանում ցարական վարչակարգի հանդեպ հայ աշխատավորության տրտունջները: Հայ կալվածատերերի ու արևելահայ կղերի շահախնդրությունները միազդովելով առևտրա-վաշխառուական բուրժուազիայի միտումներին՝ հիմնական հարցերում սկսում են համընկնել ռազմա-ֆեոդալական վարչակարգի պահպանման ռեակցիոն քաղաքականության հետ: Երկնչելով լիբերալ-բուրժուազիայի և հատկապես հասունացող դեմոկրատական հոսանքի առաջադրած պահանջներից, հայ իշխող վերնախավերի պաշտպաններն ու նրանց շահախնդրությունների ձայնատարները կապվեցին ցարական բյուրոկրատիայի հետ, դիմապրավեցին ազատամտական գաղափարներին:

Կղերա-աղայական հոսանքի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկը Ն. Աշտարակեցին էր, որը 1843 թ. սկսած գործելով իրրև ամենայն հայոց կաթողիկոս, ուղղություն էր տալիս իր կուսակիցներին:

XIX դարի առաջին կեսին Պետերբուրգում և Մոսկվայում հայ եկեղեցու վեբիլների իրավունքները վերապահված էին Լազարյան տոհմի ներկայացուցիչներին:

Ուշագրավ է, որ քսանական թվականներին Ռուսաստանի հայ եկեղեցու վիճակավորին հղած մի նամակում Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյանները հայտնում էին, թե մտադիր են Մոսկվայից Պետերբուրգ փոխադրվել, Քբանդի ի լինիլ մեր հուպ առ իշխանս՝ ևս դիւր եղիցի մեզ ծառայել տէրութեան և բարձրանալ յաստիճանէ յատիճան, օգնական և հոգատար լինիլ ամենայն դործոց սիրելի հասարակութեան մերոյ եկեղեցւոյ սրբոյ, որոց ըստ շաղաց ծնողաց մերոց նուիրեալ եմք զաւուրս մեր և կարողութիւնս*։ Նրանք իրագործեցին այդ մտադրությունը և դիրքեր զբաղեցին ռուսական բյուրոկրատիայի բարձր շրջաններում:

Հիրավի, Լազարյանները միայն հարուստ կալվածատերեր ու գործարանատերեր չէին, այլև ցարական պետության խորհրդականներ: Բայց հակառակ իրենց խոստման, նրանք այդ դիրքը օգտագործում էին ոչ թե ազգի ու

* Ա. Երեցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, էջ 73:

եկեղեցու անկախության օգտին, այլ սրանց դիմադրկման համար՝ այս մարդում հանդիպելով ներսես Աշտարակեցու դիմադրությանը²:

Վճռական էր մանավանդ նրանց դիմադրությունը հայերի ազգային-քաղաքական ինքնորոշման հարցերում: 1860-ական թվականների սկզբներին, անդրադառնալով Զեյթունի ապստամբությանը, հաշատուր Լազարյանը հայերի ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը դատապարտում էր³:

Ազգային-մշակութային հարցերում Լազարյանները դիմադրում էին հայ գրականության աշխարհականացման ձգտումներին՝ ըստ ամենայնի մերժելով նոր գրական լեզվի քաղաքացիականացման և գրական մտքի աշխարհականացման պահանջը: Մոսկվայի արևելյան ճեմարանում նրանք հովանավորում էին գրաբարի պաշտպանության կուսակիցներին՝ Սալլանթյանին, Սսերյանին ու դատապարտում Ստ. Նազարյանի և, մանավանդ, Մ. Նալբանդյանի հրապարակախոսության մարտական ուղեգիծը: Խաշատուր Լազարյանը կկամենար, որ «Մասյաց աղափնի» պարբերականը լույս ընծայվեր ոչ թե գրական լեզվով, այլ՝ գրաբար: Խմբագիր Այվազովսկին հարկ համարեց ներան պարզաբանել, որ ստիպված է աշխարհաբար հրատարակել իր թերթը սոսկ հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ գրոց «վսեմ, համեղ և կանոնավոր» լեզվին անտեղյակ են իր ընթերցողները: «Արդ,— գրում էր նա,— եթե ռամկորեն ևս գրելով հազիվ 200 բաժանորդս ունիմ տակավին ի հայոց Տաճկաստանի... զինչ լինիցին, եթէ բոլորովին ի գրոց բարբառ յօրինիցիմ զգրուածսն»⁴:

Անդրադառնալով «Հյուսիսային» ուղեգծին, Խաշատուր Լազարյանը գտնում էր, որ «ճշմարտապես օգտակար ամսագրի գլխավոր պարտականությունը և նպատակը պետք է լինի որչափ կարելի է շուտ ամրացնել հայ ժողովրդի մեջ խաղաղություն, համերաշխություն և բոլորին էլ տանել դեպի ընդհանուր բարի նպատակ, բայց ոչ մի դեպքում չբաժանել, չտարածել թրշնամանքի սերմեր և չգրգռել կրքեր ու արատներ, որոնք առանց այն էլ շափազանց շատ են տարածված անբարեհույս հայերի մեջ»⁵: «Մարդկանց կրոնա-բարոյական կրթությունն է միայն,— գրում է նա մի այլ տեղ,— որ առանց խռովության, առանց մտքեր հուզելու և առանց ազատամտության, առանց նիհիլիզմի ձախորդ, մոլար ու վնասակար գաղափարների սահմանում է բարոյականություն, խոնարհություն, աշխատանք և կարգապահություն»⁶: Խաշատուր Լազարյանի համար ընդունելի չէր նույնիսկ 1836 թ. ցարիզմի հայ եկեղեցուն պարտադրած «Պոլոժենիե»-ին կաթողիկոսի կողմից ցույց տրվող դիմադրությունը: Նա ցարական Ռուսաստանին հնազանդ լինելու կոչ էր անում Մատթեոս կաթողիկոսին, նախազգուշացնելով ընդդիմադրության վատթար հետևանքներից⁷: Զարմանալի չէ, որ Խաշատուրը Լազարյան ճեմարա-

² Մատենադարանի ձեռագրատանը պահված նյութերը ցույց են տալիս, որ ի վերջո նրանք կշռադատում էին հայ և ռուս եկեղեցիների միավորման հեռանկարներն անգամ:

³ Տե՛ս Ա. Նրիցյան, նշվ. աշխ., էջ 79 և հետ.:

⁴ Նույն տեղում, էջ 254:

⁵ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 2, Երևան, 1956, էջ 20:

⁶ Նույն տեղում, էջ 20—21:

⁷ Նույն տեղում, էջ 21:

նի աստվածաբան Մսեր մագիստրոսի գրքերի անվերապահ խրախուսողն ու մեկնեալն էր:

1859—1862 թթ. Մոսկվայում Մսերյանի խմբագրութեամբ լույս տեսած «Ճոռաքաղ» երկշաբաթաթերթը արեւելահայ կղերա-աղայական հրապարակախոսութեան օրգաններից մեկն էր⁸: Հրաժարվելով քաղաքացիական բանուկ տոմարից, «Ճոռաքաղ»-ը ղեկավարվում էր հին հայկական տոմարով:

1861 թ. Մսերը և իր որդին՝ Զարմայր Մսերյանցը, որին ի դեպ վստահված էր նաև Մոսկվայի հայերեն հրատարակութունների գրաքննչի պաշտոն, «Ճոռաքաղ»-ին կից լույս էին ընծայում «Համբավաբեր Ռուսիոյ» լրագիրը: Լրագրի պարզ հայերենը տարբերվում էր «Ճոռաքաղ»-ի խրթին լեզվից:

Պետերբուրգի և Մոսկվայի ռեակցիոն վերնախավին արձագանքում էր կովկասահայ բարձրադիր կղերի ու կալվածատերերի դասը, որին ձայնակցում էին ապրանքատերերն ու փողատերերը, Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի խոշոր կապալառուներն ու ռուսական զարգացող արդյունաբերության հետ կապված հայ առևտրականները, Կովկասի վարչական ու ռազմական օրգաններում ծառայող հայ բարձրադիր զինվորականներն ու պաշտոնատերերը:

Արեւելահայ ազգային-քաղաքական կյանքում այս հասարակախավերի մտայնության գործնական հիմնավորումը դրսևորվել է նրանց գաղափարախոսներից մեկի՝ Առաքել Արարատյանի մոտ: Իր մի գրվածքում նա արձանագրում էր, թե հայերը աճում են և բազմանում ամենուրեք, նրանք միաբան են ուսումնասիրության և շահութաբերության բոլոր գործերում և ամենուրեք պահպանում են ու խնամում իրենց լեզուն ու կրոնը: Ուր էլ գտնվեն նրանք, թիրեց բնակավայրը դարձնում են բնիկ աշխարհ ու հայրենիք՝ տիրանալով անբավ կալվածքի ու հարստության... հասնում մեծամեծ պաշտոնների ու արտոնության... Անգամ մեր հարազատ թագավորները չէին տա մեզ այն, ինչ տալիս է ռուսաց ամենախնամ տերությունը մեզ մատակարարած ուսումով, ոռճիկով, պատիվներով ու աստիճաններով: Եվ միայն Ռուսաստանում չէ, որ իրենց խոհեմ ընթացքով հայերը վայելում են նման բարեքննքը⁹:

Առ. Արարատյանի միտքը յուրովի լրացնում էր Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցը, բուսնաձևելով այն հայացքը, թե իբր հայերը պատրաստ են հավատարմորեն ծառայել բոլոր թագավորներին և իշխաններին, եթե միայն վերջիններս չեն դիպչում նրանց կրոնին¹⁰: Ուստի հասկանալի էր, թե ինչու Զալալյանցի համախոհ Ալ. Թահիրովը, ռուս ոստիկանության ծառայող հայազգի շինովնիկներից մեկը, դատապարտում էր Ալեքսանդր II-ի դեմ Դ. Կարակոզովի կատարած մահափորձը:

⁸ Պարբերականի ուղղության մասին գաղափար է տալիս նրա խոսուն գլխավարը՝ Մեծ և Փոքր Մասիսները՝ Նոյի տապանով և նեղ շրջապարիսպների մեջ ներփակված էջմիածնի վանքը: Աջից՝ պատարագչի հանդերձանքով զգեստավորված Լուսավորիչը՝ մի ձեռքում Ավետարան, մյուսը՝ դեպի վանքն ու Մասիսը պարզած, ձախից՝ Հայկ Նահապետը, զենք ու ասպարով, աջ ձեռքին աղեղ, ձախը զոդիակոսի կենդանաշրջանի վրա:

⁹ Առ. Արարատեան, Սխալանք վարդապետարանին կրօնի ի զոտւշութիւն համազղեաց, Տփլիս, 1858, էջ 16 և հետ:

¹⁰ Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հատ. 2, Տփլիս, 1848, էջ 102:

կրկնելով Ջալալյանցի միտքը, Ալ. Թաճիրովը արևմտահայերին խորհուրդ էր տալիս հասկացնել սուլթանին, որ հավատարիմ կմնան իրեն, եթե իր հովանու տակ առնի հայոց եկեղեցիները¹¹։

Կովկասահայ այս գործիչներին համամիտ էր Ստեփանոս քահանա Մանդինյանը՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիրը։ Գերբնական ուժ վերագրելով մարդկանց ուսմանը, նա դատապարտում էր այն տեսմանականներին, որոնք ըմբոստանում են աստծո կամ թագավորի դեմ¹²։ Պատասխանելով այն հայերին, որոնք քննադատում էին հայ եկեղեցու իրավունքները սահմանափակող ցարական «Պրոտենիս»-ն, Սարգիս Ջալալյանցը, Ալեքսանդր Թաճիրովը, Հակոբ Կարենյանը և Գալուստ Շերմազանյանը ծածկագիր մի գրքույկում հավաստում էին, որ Ռուսիո հայերը տիրում են իրենց կալվածներին և ստանում քաղաքական այն իրավունքները, որոնք ունեն նաև իրենք՝ առանձին։ Այս մտայնության առաջացման համար նպաստավոր մթնոլորտ էր ստեղծված մանավանդ Կովկասում Վորոնցովի փոխարքայության օրոք։

Ակներև է, որ դրվատելով ցարիզմը, այս հոսանքին հարողները աչքի առաջ ունեին սոսկ կղերա-աղայական ընտրյալներին հատկացված արտոնություններն ու բարիքները կամ իրենց զավակների ուսում ստանալու դյուրությունները։ Նրանք շրջանցում էին այն իրողությունը, որ ուսումնական և զրազեռ կոչված հայերը կազմում էին աննշան քանակ միայն։ «Ռուսիայի հայոց մեջ,— գրում է Ալ. Նրիցյանը,— հիսուն թվականին հազիվ թե մի 20 կամ 30 անձ լինեի համալսարանական գիտությունը։ հայկաբան գիտնականների թիվը գուցե հասներ հարյուրի, բայց դոցա մեջ հայտնի նշանավորները հինգ-վեց հատ էին. մի հարյուր անձը համարելու էր այն հայերի թիվը, որ շատ բիշ փող ծախսելով պատրաստ էր երբեմն-երբեմն հայերեն գիրք առնելու. մի երկու այդքան էլ կլինեին, որոնք ուրիշներից գրքեր փոխառնելով կարդալու վարժված էին։ Այն ժամանակ մոտավորապես այսքան էր կարդալու ընդունակություն ունեցող հայերի թիվը ամբողջ Ռուսաստանում, իսկ մնացած կես միլիոնից ավելի հայ հասարակությունը, այբուբենից անգամ զուրկ, ընկրդմված էր խոր տգիտության մեջ»¹³։

1850—1860-ական թթ. արևելահայ կղերա-աղայական հոսանքի առավել աչքի ընկած գործիչների ցանկը չի կարելի լրիվ համարել առանց Գաբրիել Ալվազովսկու։

Վենետիկի ս. Ղազարի վանքում ուսումը ավարտելուց և վարդապետական զավագան ստանալուց հետո, Ալվազովսկին մի պահ վարում էր «Բաղմավեպ» ամսագրի խմբագրությունը։ Փոխադրվելով Փարիզ, 1848 թ. հեղափոխությանը հաջորդած ռեակցիայի տարիներին, Մուրադյան վարժարանում նա ըստանձնեց վարիչի պաշտոն և ջանք չէր խնայում հեռու պահել սաներին այդ պահին Յրանսիայում տարածված ազատամտական ու սոցիալիստական միտքերից և միաժամանակ հայ կյանքում բռնապարտիստական Յրանսիայի քաղաքականության ձայնատար դարձնել նրանց։ 1850-ական թթ. Ալվազովսկին

11 «Միլն Ավարարի», 1866, էջ 352։

12 Տե՛ս Սո. Բախմա Մանդինյան, Հայիկի դատարարական տղայոց, Տփլիս, 1859, էջ 103, 106։

13 «Փորձ», 1879, նոյեմբեր, էջ 48։

մասնակցում է Հայկազյան վարժարանի հիմնադրմանը և միաժամանակ ձեռնարկում արևմտահայ ամիրաների սոցիալական պատվերները կատարող «Մասյաց աղավնի» պարբերաթերթի հրատարակմանը: Սակայն շուտով վրա է հասնում նրան հովանավորողների մայրամուտը, և Այվազովսկին հարկադրված էր իր գրական-հրապարակախոսական գործունեության համար որոնել նոր հանգրվան: Լազարյանների և Փարիզի ռուսական դեսպանության օժանդակությամբ 1858 թ. նա փոխադրվում է Ռուսաստան, որը, ապավինած ռուսահայ մեծատունների ձեռնավությանը, հիմք է դնում իսախրյան վարժարանին և վերանորոգում «Մասյաց աղավնի» թերթի հրատարակությունը. բռնապարտիստական ձայնատարի փոխարեն թերթը դառնում է ցարիզմի փողհարը: Ցարական կառավարությունը, շրջանցելով էջմիածնի իրավասությունը, Այվազովսկուն է հանձնում Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի թեմի հայ եկեղեցական վարչությունը, նրան գործիք դարձնելով արևելահայերի և արևմտահայերի նկատմամբ վարած իր քաղաքականությանը:

Այվազովսկին ներքին գործոց մինիստրին հասցեագրած իր ամբաստանագրում կանգ չէր առնում անգամ քաղաքական քսությունների առաջ՝ անխնայ նշավակելով լիբերալ և, մասնավանդ, դեմոկրատական հոսանքների հայ գործիչներին:

«Հյուսիսսփայլ»-ի մեջ զետեղված հոդվածներն անխնայ պարսավելով, նա նպատակ ուներ խափանելու ամսագրի տպագրությունը և մանավանդ պատուհասելու Նալբանդյանին՝ կառավարական օրգանների առաջ նրան բնութագրելով իբրև ռեանսարկուի և խռովարարի»¹⁴:

Իր համախոհ Հարություն աղա իսախրյան հասցեագրած նամակներից մեկում Այվազովսկին հույս էր հայտնում, թե ցարական գրաքննությունը պիտի վերականգնի Նիկոլայ I-ի խստությունները, «զի բազումք չարաչար վարեն գայսպիսի ազատութիւն ի Ռուսիոյ»¹⁵: Ձգտում էր նաև այն բանին, որ հայ եկեղեցուն վերաբերող գրքերի գրաքննությունը իրեն վերապահվի, հնարավորություն տալով կատարելու այն պարտականությունները, որոնք դրված են իր վրա կայսեր կողմից¹⁶:

Հետոեֆորմյան տասնամյակներին, զարգացող կապիտալիզմի հարվածների տակ Ռուսաստանի և Անդրկովկասի կղերա-աղայական միտքը թեվակոխեց իր կազմալուծման շրջանը: Հետագայում կղերա-աղայական դասի փոքրիշատե կենսունակ տարրերին մնում էր միայն համակերպվել հասարակական-տնտեսական կյանքում կապիտալիստական հեղաբեկմանը և իրենց գոյատևման համար դիրքեր գրավել արևելահայ բուրժուազիայի շարքերում: Հին կղերա-աղայական և նոր բուրժուական ուժերի վերադիրքավորումը նպատակ էր դնում հեղափոխական թափ ստացող դեմոկրատական ուժերին միացած շարքերով դիմադրելու:

14 Գրականության և արվեստի թանգարան, Ն. Նախիջևանի արխիվ, վավ. 8:

15 Նույն տեղում:

16 Մատենադարան, Երեցյանի արխիվ, գործ № 10, վավ. № 361, տե՛ս նաև՝ գործ № 156, վավ. № 363: